

Třída jako sociální útvar

Doplňkový text k předmětu Pedagogika ve studiu učitelství na MFF UK

Pavla Zieleniecová, březen 2013

Obsah:

- a) Formální a neformální řád třídy
- b) Sociální klima třídy
- c) Vývoj třídy
- d) Některé kategorie popisující strukturu třídy: pořadí žáků, vůdce třídy, skupiny ve třídě; postavení třídního učitele
- e) Možnosti učitele poznat neformální řád a strukturu třídy: pozorování, sociometrické metody
- f) Možnosti učitele poznat sociální klima třídy

a) Formální a neformální řád třídy

Třída je základní sociální a organizační jednotkou školy. Je to ucelená, relativně ohraničená skupina žáků, s nimiž učitel ve škole pracuje, které společně vyučuje. Není to útvar vzniklý nahodile, ale jeho vznik je do značné míry dán institucionálně.

Třídy v naší škole jsou věkově homogenní, avšak podle řady dalších hledisek důležitých pro výuku jsou heterogenní – například podle pohlaví žáků, jejich kognitivních, motivačních a osobnostních předpokladů či socioekonomického zázemí.

Jako každá instituce, i školní třída má svůj formální a neformální řád.

Formální řád je tvořen pravidly, která jsou dána zvnějšku za tím účelem, aby třída co nejlépe plnila své funkce. Patří mezi ně předpisy a nařízení zákonné i podzákonné úrovně, včetně školního a někde i třídního řádu, rozvrhu hodin, třídních funkcí (třídní samospráva, zodpovědnost žáků za různé činnosti apod.). Formální řád třídy dokresluje a konkretizuje učitel psanými i nepsanými pravidly pro život třídy.

Neformální řád je dán spontánně a neuvědoměle vznikajícími sociálními vztahy ve třídě a zvyklostmi, jimiž se řídí sociální život třídy. Třída tak vytváří poměrně autonomní sociální organismus, který žije vlastním životem. Neformální řád se může v dané třídě měnit v čase; je však velmi pevný vůči vnějším vlivům, třída se tvrdě brání proti pokusům zvenčí o jeho rozbití.

b) Sociální klima třídy

S řádem školní třídy, který je pojmem zdůrazňujícím vnější (sociální, objektivní) hledisko při nazírání na třídu, úzce souvisí sociálně psychologické jevy, které jsou jakoby pod jeho povrchem a které jsou shrnovány pod pojmem *sociální klima třídy*. Jsou to jevy svou povahou subjektivní, dané vnitřním vnímáním, prožíváním a hodnocením aktérů třídy.

Jednotliví žáci se mohou ve třídě cítit dobře, špatně, nejistě, v napětí, volně, s obavami, strachem apod. Toto individuální subjektivní prožívání je sdíleno mezi aktéry třídy v jejich četných interakcích, prostřednictvím různých forem komunikace. Postupně se tak vytváří převládající skupinový „pocit“, který je pro třídu dlouhodobě charakteristický. Sociální klima třídy je tedy jevem skupinovým, ne individuálním - byť je prolutím, výslednicí individuálních prožívání aktérů skupiny a zpětně také na tyto aktéry působí.

I když pojem sociálního klimatu není v odborné literatuře úplně ustálený, řada autorů se shoduje, jak uvádějí Mareš a Ježek v citované publikaci (s. 8), že „psychosociální klima školní třídy lze charakterizovat takto: jde o ustálené postupy vnímání, prožívání, hodnocení toho, co se ve třídě už odehrálo a/nebo právě odehrává; jsou to názory jednotlivých aktérů školního vyučování“.

c) Vývoj třídy

Školní třída prochází v období své existence zpravidla třemi fázemi:

Počáteční fáze: v jejím průběhu (zpravidla 1/2 - 1 rok) se z původně sociálně amorfní skupiny postupně vytváří třída s určitou relativně stabilní strukturou. Vytváří se neformální řád, rozhoduje se o tom, kdo jakou pozici bude ve třídě zaujímat, kdo bude ve vedoucí a kdo v okrajové pozici, jaký bude mít struktura třídy celkový charakter. V počáteční fázi bývá vztah třídy k formálnímu řádu kladnější, vstřícnější, třída se jeví více konformní, než tomu bude v dalších fázích, třída vykazuje větší snahu se učit.

Střední fáze: fáze stabilizace struktury třídy a jejího neformálního řádu, fáze intenzivního života třídy jako integrované skupiny. Je pro ni charakteristická menší konformita, větší možnost vzniku konfliktů plynoucích z neshody formálního a neformálního řádu, menší učební snaha doprovázená zpravidla snížením prospěchu.

Závěrečná fáze: nastupuje před rozchodem třídy v souvislosti s ukončením školy, zpravidla 1/2 – 1 rok před koncem. Liší se podle toho, jak významný je konec školy pro další postup žáka. Tam, kde je ukončení školy významné, zvyšuje se význam formálního řádu i učební snaha, přičemž pevnost struktury třídy se může buď zvyšovat (vzájemná pomoc, spolupráce a podpora ve snaze získat dobré výsledky) nebo rozrušovat (důraz na individuální cíle a zájmy, každý pracuje pro sebe). Tam, kde je ukončení školy málo významné, se často objevuje dezintegrace, rozvolnění

třídní struktury, tendence k individualismu (liší se například střední školy ukončené maturitou, z nichž většina žáků se připravuje na přijímací řízení na vysokou školu, od středních škol s maturitou, z nichž jen málo žáků se hlásí na vysokou školu, či od středních škol bez maturity, kde na kvalitě závěrečného výsledku další postup žáka méně závisí).

d) Některé kategorie popisující strukturu třídy: pořadí žáků, vůdce třídy, skupiny ve třídě; postavení třídního učitele

Mezi základní kategorie popisující strukturu třídy patří pořadí žáků, vůdce třídy, skupiny ve třídě. Zvláštní místo ve struktuře třídy má třídní učitel. Tyto kategorie mají svůj význam jak ve formálním, tak v neformálním řádu třídy.

Pořadí žáků: Formálně bývá pořadí žáků vytvářeno například na základě výsledků výuky, píle, aktivity ve výuce, chování, nebo na základě určité formálně oceňované mimovyučovací aktivity. Na prvním místě bývá vzorný žák, "primus" třídy, na posledním místě "černá ovce" třídy, žák považovaný často za líného, hloupého. Neformální pořadí žáků bývá zpravidla úplně jiné a tvoří se spontánně na základě jiných kritérií - sympatií, osobního charismatu, sociální či tělesné dominance apod. Na prvním místě jsou „hvězdy“, neformální vůdce, „dobří kamarádi“; na konci „šprti“, outsideři, podivíni a ti, kteří se ostatních straní nebo jichž si ostatní nešímají.

Vůdce třídy: Formálně může být vůdce třídy vyvolen (učitelem, školou), například aby třídu reprezentoval. Výběr je zpravidla prováděn na základě výsledků výuky žáka, jeho kooperativnosti ve vztahu k učiteli, inteligence, důvěryhodnosti. Neformální vůdce získává svoji pozici zpravidla na základě těch kritérií, která byla zmíněna v souvislosti s neformálním pořadím žáků. K povstání neformálního vůdce třídy může v některých případech přispět např. i to, jak dovede odporovat formálnímu řádu či jak dovede fyzicky ovládnout své „poddané“, spolužáky s nižším neformálním statutem.

Skupiny ve třídě: Formálně mohou být skupiny ve třídě vytvářeny za různým účelem, např. pro diferencované či skupinové vyučování. Neformálně vznikají skupiny ve třídě na základě vzájemných sympatií a společných zájmů. Neformální skupiny ve třídě mohou být ve větší či menší míře vzájemně propojené či izolované, uzavřené (kliky).

Třídní učitel: Formálně patří třídní učitel ke třídě (jeho vztahy ke třídě jsou formálním řádem jasně dány). Neformálně k ní může patřit, ale může stát i mimo či být jejím protivníkem. Pro učitele, který neformálně ke třídě nepatří, je velmi obtížné poznat její neformální řád.

e) Možnosti učitele poznat neformální řád a strukturu třídy: pozorování, sociometrické metody

Pro učitele ovšem tak jako tak není jednoduché poznat neformální řád třídy. Přitom pro jeho působení ve třídě je znalost neformální struktury a zvyklostí třídy důležitá; bude ovlivňovat obsah i styl jeho výchovného působení, používané organizační formy a metody výuky i její

výsledky. Učitel poznává neformální řád třídy především pozorováním, může ale využít i některých jednodušších sociometrických metod.

Pozorování: Učitel pozoruje chování žáků ve třídě, všímá si, kdo se s kým baví, kdo s kým chodí ze školy či do školy nebo při mimoškolních akcích, kdo koho poslouchá a kdo komu poroučí, kdo komu pomáhá, kdo koho obhajuje, kdo je v činnostech třídy aktivní a kdo stojí stranou atd. Může čerpat i z rozhovorů se žáky, v nichž by však neměl zneužívat žalobníků a donašečů, kteří se mezi žáky mohou vyskytnout. Neformální vazby se mohou vyjevit i v rozhovorech s rodiči. Pozorování je třeba interpretovat opatrně, neabsolutizovat - chování žáků může překrývat či zastírat hlubší vazby ve struktuře třídy. Pozorování také odhalí spíše jednotlivosti, než aby se na jeho základě vyjevil celkový neformální řád třídy.

Sociometrické metody: Pro učitele je vhodný především sociometrický test volby a sociometrický ratingový dotazník.

Při *sociometrickém testu volby* zadáváme žákům otázku tak, aby v odpovědi vyjádřili svoji volbu jednoho či více partnerů pro určité činnosti: s kým chcete měřit v praktiku?; s kým chcete sedět v lavici?; s kým chcete pracovat ve skupině při řešení úloh?; s kým chcete být ve skupině na výletě? apod. Otázka by měla být jasně formulovaná, s jasně daným kriteriem volby. Měla by mít reálný základ, neměla by být fiktivní – tak, aby volba žáků vyplývala z jejich potřeby prosadit své skutečné preference v reálně očekávané situaci (změna zasedacího pořádku, příprava laboratorních prací či skupinového vyučování apod.) a nebyla předstíraná. Ze stejného důvodu by volba měla být tajná.

Sociometrickým ratingovým dotazníkem můžeme zjišťovat, jaké je rozložení vlivu ve třídě (otázka: jaký mají spolužáci vliv na ostatní?) a rozložení sympatií ve třídě (otázka: jak jsou vám spolužáci sympatičtí?) Každý žák hodnotí každého spolužáka na základě stupnice vyjadřující různou míru vlivu či sympatie. Při použití této metody je rovněž jako u předchozího testu nezbytné žáky motivovat, aby byli přesvědčeni o reálném významu svých odpovědí a byli si jisti, že jich učitel nezneužije (např. zdůvodnit dotazník konáním výzkumu tříd ve škole a jejich vzájemného srovnání, přípravou skupinového vyučování apod.)

Výsledky testu volby a ratingového dotazníku je možné zpracovat číselně (v tabulce typu matice, tzv. sociometrická matice) a graficky (tzv. sociogram). Učitel by měl být při interpretaci výsledků získaných sociometrickými metodami opatrný, neměl by je absolutizovat a schematicky se jich držet. Rozhodně by se před jejich použitím měl s těmito metodami a způsobem jejich aplikace velmi důkladně seznámit.

Výsledky získané sociometrickými metodami slouží jako užitečný doplněk poznatků, které učitel získal pozorováním; jejich výhodou je, že přinášejí informace jak o jednotlivých žácích a jejich pozici ve třídě, tak o celku třídy.

f) Možnosti učitele poznat sociální klima třídy

Učitel, který dlouhodobě spolupracuje se třídou, je jedním z aktérů, který se podílí na vytváření jejího klimatu, toto klima určitým způsobem vnímá a sdílí. Přesto však jeho poznání klimatu třídy na tomto základě nemusí být úplné, může pomíjet někdy i velmi důležité skutečnosti. Učitel proto může vyhledávat dodatečné informace cíleným pozorováním dění ve třídě, analyzováním slovních nebo obrazových záznamů, které žáci ve třídě pořizují, rozhovory se žáky a rodiči, sdílením zkušeností a poznatků o třídě s jinými učiteli, kteří rovněž s třídou pracují.

Pro získání systematictějšího obrazu klimatu třídy je možné využít i kvalitativních a kvantitativních nástrojů odborně zkonstruovaných pro tento účel. Jeden z nich, pečlivě připravený a vyzkoušený žákovský dotazník klimatu školní třídy, nabízejí v uvedené publikaci Mareš a Ježek. Dotazník je určen pro použití při autoevaluci školy; může však samozřejmě být využit i samotným učitelem - při zachování všech podmínek, které autoři dotazníku uvádějí, včetně velké opatrnosti při interpretaci dotazníkem získaných zjištění a při jejich využití v práci se třídou.

Literatura:

Havlík, R., Novotná M., Prokop, J., Vybrané kapitoly ze sociologie výchovy a vzdělávání. Praha, Karolinum 1993

Prokop, J., Škola jako sociální útvar. PdF UK, Praha 1996

Mareš, J., Ježek, S., Klima školní třídy. Dotazník pro žáky. Praha, Národní ústav pro vzdělávání 2012 (http://www.nuov.cz/uploads/AE/evaluacni_nastroje/15_klima_skolni_tridy.pdf)